

GRZEGORZ MICHALAK*
Warszawa

PRZEPISY PORZĄDKOWE I ORGANIZACJA WARSZAWSKIEJ PARAFII EWANGELICKO-REFORMOWANEJ W XIX WIEKU

Przedmiotem niniejszego artykułu jest organizacja warszawskiej parafii ewangelicko-reformowanej na podstawie jej *Ordynacji* (tj. statutów), które opisały szczegółowo podział kompetencji pomiędzy instytucjami wewnątrz zboru¹ oraz jego politykę finansową. Z uwagi na przyjętą cezurę czasową obejmującą lata 1815-1918, celem mojego opisu będą dokumenty z lat 1777 i 1839 wraz z wybranymi późniejszymi odniesieniami.

Cechą administracyjną Kościoła Ewangelicko-Reformowanego na ziemiach polskich jest samodzielność organizacyjna poszczególnych zborów opartych o zasadę oddolnego samorządu. W omawianym czasie przepisy państwowe odnoszące się do danego Kościoła nie ingerowały w jego działalność, podobnie jak w jego synod i konsystorz. Również w tym okresie nie udało się uchwalić jednolitego prawa kościelnego zastępującego część zapisów w statutach każdej z gmin. Tradycja reformacji szwajcarskiej wspominała, że funkcjonowaniem parafii kieruje Zgromadzenie parafialne i Kolegium (zwane też Radą, Prezbiterium lub Starszymi). Duchowny, będący osobą przygotowaną merytorycznie do pełnienia obowiązków duszpasterskich i ordynowany przez seniorów duchownych, musiał być wybrany przez członków zboru, a potem skierowany do posługi przez synod, co potwierdzało wybór parafian².

Warszawska parafia reformowana powołana została w 1776 r. przez nieliczną grupę ewangelików reformowanych, a zbor ukonstytuował się w następnym roku. Jego siedziba mieściła się na terenie jurydyki Leszno³. Początki funkcjonowania wspólnoty upłynęły na

* Grzegorz Michalak – absolwent Wydziału Nauk Historycznych i Społecznych UKSW (studia doktoranckie z zakresu historii ukończone w 2016 r.). W obszarze zainteresowań naukowych znajdują się: historia regionalna (Warszawa w okresie XIX w. ze szczególnym uwzględnieniem spraw społecznych, Żydzi w miastach mazowieckich) oraz historia polskiego protestantyzmu. E-mail: g.michalak@uksw.edu.pl.

¹ W protestantyzmie synonimem słów „parafia” i „gmina” jest określenie „zbor” (źródłosłowem „wspólnota”). To określenie używane jest również wobec budynku kościelnego przeznaczonego na nabożeństwa.

² Odpowiada to również zwierzchniej organizacji Kościoła reformowanego, w którym synod jest odpowiednikiem zebrania parafialnego, a konsystorz prezbiterium. Synod jest zebraniem ustawodawczym, a do zadań prezbiterium należy realizowanie jego uchwał. Szerzej: W. Witkowski, *Organizacja kościoła ewangelicko-reformowanego w byłym zaborze rosyjskim*, „Gazeta Administracji”, 18/1936, nr 20, s. 627-628; H. Kozerska, W. Summer, *Wstęp*, w: *Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, t. 3, cz. 1, red. S. Bartoszczak-Gadaj, Warszawa 1987, s. V.

³ Kościółek funkcjonował do czasu otwarcia nowego kościoła w latach 80. XIX wieku. W jego budynku znajduje się dziś siedziba Warszawskiej Opery Kameralnej.

pracach porządkowych i organizacyjnych. Pierwsze zaprotokołowane spotkanie odbyło się 1 kwietnia 1776 roku, a 17 grudnia wybrano władze parafialne. Na początku wspólnota nie była przypisana do żadnej protestanckiej struktury organizacyjnej, ale za sprawą Samuela Kahle dołączyła do Jednoty małopolskiej. Za oficjalną datę powstania parafii uznaje się Niedzielę Palmową 23 marca 1777 roku, czyli dzień instalacji Kolegium Kościelnego i ks. Jana Salomona Mussoniusa na funkcję pierwszego pastora oraz poświęcenia budynków parafialnych⁴. Powstała parafia reprezentować miała całą ludność chrześcijańską wyznania ewangelicko-reformowanego zamieszkałą w Warszawie⁵.

Ordynacja uchwalona 13 marca 1777 roku

Omawiając strukturę zboru, zacząć trzeba od zaprezentowania regulujących go aktów prawnych, tj. *Ordynacji*, które w dość dobry sposób podzieliły funkcje kierownicze oraz opisały ich kompetencje. Warszawska parafia w latach 1815-1918 korzystała z regulacji uchwalonej w 1777 r.⁶ i 1839 r.⁷. Obie (łącznie z projektem pierwszej z nich) wydane zostały drukiem w 1857 r. przez Drukarnię Alexandra Ginsa, mieszczącą się przy ulicy Elektoralnej 755⁸.

Dokument w czterech rozdziałach opisał kompetencje Rady kościelnej, Zgromadzenia Członków, tzw. „jura stolae” (opłaty przy aktach religijnych) oraz funkcję i kompetencje duszpasterskie pastora (proboszcza). W przedmiocie kierowania gminą proboszcz odsunięty został od wszelkich obowiązków związanych z zarządzaniem. Wszystkim członkom gminy płci męskiej przysługiwało prawo wyboru przełożonych, reprezentantów i kaznodziei⁹.

⁴ W. Semadeni, *Z dziejów zboru ewangelicko-reformowanego w Warszawie. Referat wygłoszony na uroczystości 150-letniego jubileuszu zboru ewangelicko-reformowanego w Warszawie. Dnia 27 marca 1927 roku*, Warszawa 1927, s. 13-14; A. K. Diehl, *Wiadomości kościelne ze zboru ewangelicko-reformowanego warszawskiego za ubiegłe 25 lat. To jest od r. 1860 do r. 1884*, Warszawa 1885, s. 5. Zob. również: „*Historia Warszawskiej Gminy Ewangelicko-Reformowanej*”. *Zapiski z wydarzeń w latach 1776-1780*, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie (dalej: BUW), rękopisy (dalej: rkps), sygn. 1011. Szerzej o początkach protestantyzmu w Warszawie oraz utworzeniu parafii reformowanej m.in.: W. Pruss, *Leszno-jurydyka, ulica, kościół*, „*Jednota*”, 1976, nr 7/8, s. 5-9; tenże, Z. Tranda, *Parafia ewangelicko-reformowana w Warszawie w latach 1776-1914*, „*Jednota*”, 1976, nr 7/8, s. 14-19; T. Stegner, *Ewangelicy warszawscy 1815-1918*, Warszawa 1993, s. 7-13; K. Konarski, *Warszawa w pierwszym jej stoletym okresie*, Warszawa 1970, s. 294-300; F. M. Sobieszkański, *Warszawa. Wybór publikacji*, Warszawa 1967, s. 353, 358.

⁵ Plany nie uwzględniały stanu faktycznego z uwagi na dużą liczbę reformowanych w okolicznych miejscowościach uczęszczających na nabożeństwa do kościoła na Lesznie. W 1830 r. ks. Karol Bogumił Diehl i Samuel Bogumił Linde podali liczbę 170 wiernych z Lesznowoli, Mokotowa, Nowej i Starej Iwicznej, Józefowa i Włochów. W 1841 r. liczba ta mogła wzrosnąć do ok. 500 osób. *Akta Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego dotyczące się Gminy Ewangelicko-Reformowanej w Warszawie [1829-1851]*, Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Centralne Władze Wyznaniowe 190 (dalej: CWW), sygn. 1397, k. 57-62. Zob. J. Gryniakow, *Ekumeniczne dążenia protestantyzmu polskiego od traktatu warszawskiego 1767/68 do II wojny światowej*, Warszawa 1972, s. 50.

⁶ Pełny tytuł: *Ordynacja kościelna ułożona podług prawideł zasadniczych do wewnętrznego urzędzenia Gminy, w dniu 15 sierpnia 1776 ustanowionych*, w: *Ordynacja kościelna warszawskiej gminy ewangelicko-reformowanej z dnia 15 sierpnia 1776, 13 marca 1777 i 18 sierpnia 1839*, Warszawa 1857, s. 7-19 (dalej: *Ordynacja z 1777 r.*).

⁷ Pełny tytuł: *Wewnętrzne urządzenie Warszawskiej Gminy Ewangelicko-Reformowanej (Ordynacja kościelna)*, w: *Ordynacja kościelna...*, s. 20-41 (dalej: *Ordynacja z 1839 r.*).

⁸ Tę publikację wykorzystano jako podstawę źródłową niniejszego artykułu. Trzeba wspomnieć, że odrębnie zapisane regulacje znajdują się w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej, w ramach zbioru rękopisów Synodu Ewangelicko-Reformowanego (sygn. 1016).

⁹ W. Pruss, Z. Tranda, op. cit., s. 16.

Ordynacja uchwalona 6/18 sierpnia 1839 roku

Nową *Ordynację* uchwalono sześćdziesiąt dwa lata później. W porównaniu do poprzedniej, najważniejsze zmiany obejmowały postanowienie, że Kolegium Kościelne składać się będzie z wybieranego co cztery lata prezesa i 9 członków, w tym trzech starszych wybieranych co trzy lata. Kolegium podzielone zostało na wydziały odpowiadające przydzielonym im zadaniom. Utrzymano niemal całkowitą izolację duchownych. Wprowadzono również zasadę odprawiania nabożeństw zamiennie w wielu językach¹⁰.

Dokument składał się z dziesięciu rozdziałów. Pierwszy zawierał ogólne regulacje Gminy, drugi poświęcony został jej Zgromadzeniu, a trzeci Radzie. Trzy dalsze rozdziały zawierały regulacje wszystkich trzech wydziałów Kolegium. Siódmy rozdział opisał Komitet obrachunkowy, ósmy poświęcony został kaznodziejstwu. Natomiast dwa ostatnie trybowi zmian *Ordynacji* i *Rozporządzeniom przemijającym*¹¹.

Kolegium Kościelne

Kolegium, które posiadało szerokie kompetencje, było de facto najważniejszą instytucją w parafii. W myśl *Ordynacji* z 1777 r., do jego zadań należało sporządzanie funduszów oraz utrzymywanie budynków użytkowanych przez zbor, inwentarza dóbr ruchomych i nieruchomości (oraz złożenia go w archiwum parafialnym). Dobra te, szczególnie nieruchomości, miały być utrzymywane w dobrym stanie, konserwowane i porządkowane. Zwracano szczególną uwagę na czystość oraz zabezpieczenie w razie pożaru, co było zadaniem stróża (art. 2)¹². Sprawa karność kościelnej, leżąca w kompetencji Prezbiterium, była bardzo dobrze uregulowana. Zwracać miano uwagę na nabożeństwa publiczne, aby były odprawiane bez przeszkód¹³ oraz by wraz ze spotkaniami parafialnymi odbywały się o stałych porach, a Rada miała kontrolować harmonogram ich wyznaczania (art. 6)¹⁴. Następny artykuł poruszał kwestię kontroli nad postępowaniem duchownego. Polecono Radzie kontrolę, czy Nauczyciel prowadzi „życie stosowne do swojej godności i powołania” oraz czy w tym tonie utrzymuje swój dom (art. 7)¹⁵. Zobowiązano również parafian do życia w zgodzie, a między wiernymi a Radą miała istnieć współpraca. Wymagano od nich także, aby nie podejmowano działań,

¹⁰ Tamże, s. 18. Por. *Ordynacja* z 1839 r., s. 20, 41.

¹¹ Tamże, s. 20-21. Zmiana *Ordynacji* mogła nastąpić na wniosek Kolegium Kościelnego na posiedzeniu Zgromadzenia, które ze swojego grona powinno wydelegować trzy osoby do komisji, której celem będzie ustalenie zakresu zmian oraz przedstawienie rezultatów prac na posiedzeniu Zgromadzenia Gminy. Trzech dodatkowych członków ze swojego składu wybrać powinno Prezbiterium. Komisji przewodniczyć powinien prezes Kolegium lub jego zastępca (§ 108). Tamże, s. 40.

¹² *Ordynacja* z 1777 r., s. 8-9, 15-16. Zob. W. Gastpary, *Historia protestantyzmu w Polsce od połowy XVIII wieku do pierwszej wojny światowej*, Warszawa 1977, s. 369-370.

¹³ W przypadku zgłoszenia zażalenia Rada kościelna zobowiązana była do przybrania pozycji rozjemcy. Gdy to nie pomogło, zażalenie powinno zostać przedstawione w obecności stron, którym pastor da upomnienie. W ostateczności strona „zawzięcie w uporze swym trwająca” nie będzie dopuszczaną do „aktów świętych”.

¹⁴ *Ordynacja* z 1777 r., s. 10-11.

¹⁵ Tego rodzaju kompetencje Rada wykonywała w porozumieniu z wiernymi. Ciało kolegialne zobowiązane było do natychmiastowej reakcji, a w przypadku braku zmiany zalecano użycie surowszych środków: zatrzymanie pensji i przeznaczenie jej na cele dobroczynne, zawieszenie w obowiązkach bądź odwołanie bez wydania świadectwa. Ponadto Rada kościelna w sytuacjach takich jak prześladowania powinna stawać w obronie swojego przedstawiciela.

które mogłyby być uznane za wyznawanie innej nauki niż deklarowana w zborze. Rada kościelna zobowiązana została do obrony zboru w procesach sądowych (art. 10-11)¹⁶.

Dwunasty, ostatni artykuł rozdziału pierwszego, regulował sprawy finansowe Gminy z punktu widzenia kompetencji Rady. A ostatnie regulacje odnoszą się do Prezesa Kolegium, w tym odpowiedniego zarządzania archiwum parafialnym. Prezes mógł zwoływać zwyczajne i nadzwyczajne spotkania. Dodatkowo do wydawania postanowień potrzebni byli trzej Radcy, którzy wraz z prezesem powinni brać udział w spotkaniu, a w razie sytuacji wątpliwych (np. równość zdań) prezes miał możliwość narzucenia własnego zdania. Listy zagraniczne adresowane do całego składu Prezbiterium nie mogły zostać otwarte bez pełnego składu, za wyjątkiem sytuacji, gdy korespondencja skierowana została do prezesa Rady. Odpowiedzi lub rezolucje nie mogły być wysłane bez podpisu prezesa i dwóch radców¹⁷.

Funkcjonowaniu Kolegium Kościelnego poświęcono rozdział trzeci *Ordynacji* z 1839 r., przy czym wykorzystane zostały lata doświadczeń w kierowaniu zborom. Wiele zapisów zostało rozwiniętych i doprecyzowanych. Cztery pierwsze artykuły (§ 30-33) normowały skład. Rada miała się składać z prezesa (kadencja 4 letnia) i 9 członków (kadencja 3 letnia), z których trzech pierwszych było członkami starszymi. Urzędowanie członków Kolegium kończyło się wraz z końcem roku kalendarzowego, a wybory miały się odbywać regularnie 15 października w roku wygasania mandatów. Nowy skład Kolegium rozpoczął pracę dwa i pół miesiąca później, czyli 1 stycznia roku następnego¹⁸.

Kompetencje Kolegium normowane były szczegółowo w punkcie 34. Miało ono czuwać nad „stanem osobistym” członków gminy poprzez rozstrzyganie sporu, kto do niej należy i ma prawo głosu na jej Zgromadzeniu. Do jego zadań miało należeć również przedstawianie kandydatów na nauczyciela religii (tj. kaznodzieję), prezesa i członków Kolegium, a także innych funkcji w parafii. Dodatkowo odpowiedzialne było za wyznaczenie zastępstwa w przypadku np. ich nieobecności oraz wydawanie instrukcji urzędnikom nowo wybranym (szczególnie nauczycielowi religii). Kolegium także miało przedstawiać parafianom propozycje powiększenia bądź zmniejszenia stałych pensji nauczyciela, osób funkcyjnych oraz niższej służby kościelnej. Kolejnym zadaniem było „czuwanie nad stanem religijnym i moralnym Gminy”¹⁹. Kolegium odpowiedzialne było także za pilnowanie funduszków²⁰, opiekę nad chorymi i wsparcie potrzebujących współwyznawców. Nakazano mu składanie sprawozdania ze swojej działalności (co kwartał z funduszków i co rok z całości pracy)²¹.

Spotkania Kolegium odbywały się co kwartał oraz dzieliły się na zwyczajne i nadzwyczajne. Zwyczajne odbywało się co miesiąc, a nadzwyczajne zwoływano w razie potrzeby na wniosek prezesa lub jego członków. Posiedzenia odbywały się w specjalnym pomieszczeniu,

¹⁶ Włączając w to prawo do wyboru odpowiedniego adwokata. Tamże, s. 11-12, 14-15.

¹⁷ Tamże, s. 15-16.

¹⁸ W przypadku śmierci lub rezygnacji któregoś z członków powinny odbyć się wybory uzupełniające, jednak kadencja nowej osoby przypadłaby na okres, który pozostał jej poprzednikowi. *Ordynacja* z 1839 r., s. 26.

¹⁹ Podobnie jak w *Ordynacji* z 1777 r. położono tutaj nacisk na zapobieganie „zgorzeniu”, utrzymywanie relacji zewnętrznych, kontrolę osób pełniących funkcje w parafii oraz harmonogramu nabożeństw.

²⁰ W tych prerogatywach znalazło się także zarządzanie wszystkimi nieruchomościami i ruchomościami należącymi do zboru. Przepis ten zastrzegł przeniesienie części prerogatywy na Zgromadzenie Gminy.

²¹ *Ordynacja* z 1839 r., s. 26-28.

przeznaczonym na kancelarię²². Korum stanowiło pięciu członków wraz z prezydującym. Ważna była obecność przynajmniej jednego członka wydziału, którego sprawy były poddane pod dyskusję. Głosowanie mogło być utajnione, a głosy zbierano począwszy od najmłodszego wiekiem członka (§ 39-40, 44, 49-50). Instytucja posiadała własnego pisarza będącego pod kontrolą prezesa. Do protokołu wpisywane były na przykład odrębne zdania członków różniące się od postanowień. Istniała również możliwość powołania niższej izby kancelaryjnej (§ 46, 51-52)²³.

Po 1839 r., w ramach Kolegium, działały trzy wydziały powołane do realizacji zadań (§ 53). Celem pierwszego było czuwanie nad stanem osobistym członków, stanem religijnym i moralnym oraz straż i obrona praw parafian (§ 58-61). Drugi odpowiedzialny był za zarządzanie nieruchomościami i ruchomościami oraz opiekę dobroczynną (§ 67). Trzeci wydział zajmował się sprawami finansowymi, tj. odbieraniem wpływających środków i utrzymywaniem ksiąg kasowych i rachunkowych; kontrolą wpływów i wydatków oraz ich terminowością. Wydział ten przygotowywał kwartalne wykazy rachunkowe i opisywał przeznaczenie funduszy (§ 73). Członkowie wydziałów pełnili w nich następujące funkcje: sekretarz, regent archiwum i prokurator – wydział I; intendent, opiekun, jałmużnik – wydział II oraz kontroler, kasjer i buchalter – wydział III (§ 63-65, 70-72, 80-83, 86, 88-91)²⁴. Warto zaznaczyć, że powyższe ustalenia zostały opisane w bardzo zwięzły sposób w 1849 r.²⁵.

Ordynacja z 1839 r. zaznaczyła, że urzędowanie ówczesnego prezesa Kolegium ustać powinno z końcem r. 1843 (§ 109). Natomiast kadencje trzech jego członków, po jednym z każdego wydziału, kończą się w roku 1840. W latach 1841 i 1842 kadencje kończyć powinni każdorazowo trzech inni, losowo wybierani członkowie (§ 110)²⁶.

Pomimo jasnego rozdzielenia zadań przy kierowaniu parafią i jej posłudze duchowej, wiele razy dochodziło do konfliktów. Zauważalne nieporozumienia pojawiły się podczas urzędu ks. Karola Bogumiła Diehla²⁷. Zarzucano mu władczość i apodyktyczny stosunek do ludzi. Już w okresie pruskim, w latach 1796-1806, ks. Diehl kierował parafią dzięki odsunięciu od siebie Kolegium. Doszło nawet do tego, że duchowny opracował nowy regulamin Kolegium i chciał wprowadzić do niego swoich zaufanych ludzi. Również potajemnie prowadził korespondencję z władzami, nawet bez spisania odpowiednich uchwał. Jedynie kilka osób było wtajemniczonych w jego plany. Prezes Prezbiterium Ludwik Pietrusiński w memoriale

²² W pomieszczeniu powinno się znajdować miejsce na archiwum. Oryginały dokumentów oraz „papiery publiczne” powinny być przechowywane w skrzyni z trzema kluczami. Jeden klucz powinien mieć prezes, drugi kontroler, a trzeci kasjer.

²³ Tamże, s. 28-30. Warto zaznaczyć, że działacz socjalistyczny Waclaw Naake-Nakęski wspominał o pracy swojego ojca w Kolegium, opisując poszczególne pokoje kolegialne i ich wyposażenie. Zob. *Waclaw Naake-Nakęski: Pamiętnik Warszawski*, t. 1: 1864-1894, Lwowska Narodowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka, Oddział Rękopisów, Zespół 5: rękopisy Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, sygn. 6654/II, s. 51-53.

²⁴ *Ordynacja* z 1839 r., s. 31-37.

²⁵ Zob. „*Organizacja wewnętrzna Kolegium Kościelnego Gminy Ewangelicko-Reformowanej w Warszawie*” z 1849 r., BUW, rkps, sygn. 1229.

²⁶ *Ordynacja* z 1839 r., s. 40.

²⁷ Posługa duchowa ks. Karola Bogumiła Diehla trwała od 1791 r. do czasu wybuchu Powstania Listopadowego. Wówczas duchowny udał się do Poznania, gdzie zmarł rok później.

w 1841 r. skierowanym do Konsystorza Generalnego przedstawił wobec Diehla dwa zarzuty: uzurpowanie sobie prezesury oraz samowolne zarządzanie funduszami²⁸.

Kontrowersyjne były również pierwsze lata działalności na urzędzie proboszcza ks. Józefa Spleszyńskiego²⁹. Problemem okazała się proponowana pensja, zbyt niska w ocenie duchownego³⁰. Duchowny traktowany był przez członków Kolegium jak podwładny i ignorowany. Zakazano mu również wprowadzania zmian w funkcjonowaniu zboru. Jednak w 1842 r. parafianie wystosowali list do Prezbiterium, w którym uznali pomijanie proboszcza za niedopuszczalne i szkodliwe, a nawet będące w sprzeczności z zasadami wyznania reformowanego. W latach późniejszych sprawa ucichła. Dopiero w roku 1884 ostatecznie ją wyjaśniono, uznając odsuwanie proboszcza za niewłaściwe i od tamtej pory proboszczowie brali czynny udział w pracach Kolegium jako jego pełnoprawni członkowie. Powrócono tym samym do ustaleń sprzed 1839 r.³¹. Warto zaznaczyć, że w późniejszych latach adiunkci (a następnie II pastory) nie wchodzili w skład Kolegium. Zmiana nastąpiła dopiero w 1925 r.³².

Instalacja i rozpoczęcie działalności nowo wybranego Prezbiterium było ważnym wydarzeniem dla parafii i pozostawało w pamięci, a nawet bywało zauważane na zewnątrz. W 1839 r. uroczystość instalacji Kolegium (wybranego 20 XI/2 XII 1838 r.) miała miejsce 2/14 lipca o godzinie 4 po południu. Jak donosi „Kurier Warszawski” oraz „Gazeta Poranna”, instalacji „mową pełną ducha religijnego” dokonał Prezes Konsystorza Generalnego Wyznań Ewangelickich, Aleksander Engelke. Następnie Karol Hoffmann przedstawił starszym ich obowiązki, a potem przyrzekli oni dochować ich wypełnienia. Następnie Karol Zuberbier odczytał przemówienie Karola hr. Grabowskiego, zastępcy prezesa Rady parafialnej. Na koniec przemówił Ludwik Pietrusiński³³.

W skład Kolegium weszli m.in. K. hr. Grabowski, K. Zuberbier (naczelnik buchalteryjny w Najwyższej Izbie Obrachunkowej), Józef Jaskowski (regent Kancelarii Ziemiańskiej Guberni Mazowieckiej), Maurycy Woyde (doktor nauk medycznych i chirurgii), Wawrzyniec Lourse i August Diehl (obywatele miasta Warszawy), Ludwik Pietrusiński (doktor prawa, radca Konsystorza), Stanisław Janicki (profesor i doktor filozofii). Członkowie posiadali zatem dobre wykształcenie i duże doświadczenie w pracy administracyjnej³⁴.

²⁸ W. Pruss, Z. Tranda, op. cit., s. 18; W. Gastpary, op. cit., s. 228-229. Historycy powołują się na sprawozdanie opisujące relacje pomiędzy pastorami a prezbiterium od początku funkcjonowania parafii: *Akta szczegółowe Generalnego Konsystorza Wyznań Ewangelickich tyjące się parafii ewangelicko-reformowanej w Warszawie (1839-1841)*, BUW, rkps, sygn. 947, k. 195-214. Por. H. Kozerska, W. Summer, op. cit., s. XII-XIII.

²⁹ Ks. Józef Spleszyński funkcję pastora pełnił w latach 1839-1879.

³⁰ W 1840 r. duchowny prosił o jej zwiększenie z uwagi na większy zakres obowiązków, co nie spotkało się z pozytywnym przyjęciem. AGAD, CWW, sygn. 1397, k. 299-302.

³¹ [*Akta szczegółowe... l. 1842-1846*], BUW, rkps, sygn. 949, k. 174-175. Zob. W. Pruss, Z. Tranda, op. cit., s. 18; K. Bem, *Słownik biograficzny duchownych ewangelicko-reformowanych. Pastory i diakonisy Jednoty Malopolskiej i Jednoty Warszawskiej 1815-1939*, Warszawa 2015, s. 157; A. Massalski, *Józef Jan Spleszyński (1806-1879)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 41, Kraków 2002, s. 138-189; W. Semadeni, op. cit., s. 23; T. Stegner, op. cit., s. 46. Podobne zdanie miał synod, który w 1883 r. postanowił, aby sprawa została wyjaśniona w projekcie nowych regulacji Kościoła Ewangelicko-Reformowanego. A. K. Diehl, op. cit., s. 56-57.

³² W. Semadeni, op. cit., s. 23.

³³ [*Uroczystość instalacji nowego Kolegium Kościelnego w kościele ewangelicko-reformowanym na Lesznie*], „Kurier Warszawski”, 1839, nr 185, s. 897; *Wiadomości krajowe*, „Gazeta Poranna”, 1839, nr 185, s. 1.

³⁴ Konsystorz nie zatwierdził całego składu wybranego Kolegium. Odnośnie J. J. Schäfera, W. Lourse'a i A. Diehla zawieszono decyzję aż do nadejścia wyjaśnień z Rządu Gubernialnego Mazowieckiego. Mimo wszystko poproszono, aby te osoby tymczasowo pełniły swoją funkcję oraz zezwolono na uroczystą instalację. AGAD, CWW, sygn. 1397, k. 214-217.

Relacje prasowe z pracy Kolegium były skąpe i bardzo nieregularne. Na przykład w 1889 r., publikując informację o sprawozdaniu zboru za poprzedni rok, „Kurier Warszawski” podał jedynie skład Kolegium, w którym znaleźli się m.in. prezes Ludwik Norblin, ks. August Karol Diehl, Edmund Diehl, Aleksander Gins, Emil Weidel (prokurator) i Aleksander Woyde (opiekun szkoły)³⁵. Podobną informację znaleźć można w *Księdze Pamiątkowej „Kuriera Porannego”*, gdzie w opisie działalności zboru znalazły się wzmianki o Kolegium z zaznaczeniem, że w ostatnich latach jego prezesami byli Adolf Adam Loewe, Aleksander Karszo-Siedlewski, L. Norblin, Emil Marx i K. Loewe³⁶. Na początku 1908 r., jak wspomina „Nowa Gazeta”, jedno ze spotkań odbyło się 26 stycznia o godzinie 4 po południu pod przewodnictwem K. Loewego oraz było liczne z uwagi na przejście na emeryturę pastora ks. Augusta K. Diehla (na jego miejsce powołany został ks. Fryderyk Jelen, a na funkcję drugiego pastora ówczesny inspektor Gimnazjum im. Mikołaja Reja, ks. Władysław Semadeni). Znalazła się też informacja, że uzupełniono podczas tego spotkania wakujące stanowisko członka Kolegium, powołując na trzyletnią kadencję Ludwika Brinkenhofa³⁷.

Zgromadzenia ogólne członków

O ile Kolegium było ciałem kierującym najważniejszymi sprawami parafii, to podejmowanie decyzji o wyborze jego członków i pastora dokonywało się na ogólnym zebraniu parafian. Kompetencjom zebrania poświęcony jest fragment drugiego rozdziału *Ordynacji z 1777 r.*, przy czym jego zadania wymieniono również w rozdziale pierwszym, który przedstawiał Radę Kościelną³⁸.

Kompetencje Zgromadzenia wyjaśnione zostały szerzej w *Ordynacji z 1839 r.* Rozpoczynają się od określenia osób mających możliwość głosowania – powinny być mężczyznami pełnoletnimi, zapisanymi w księdze Członków Zgromadzenia i zamieszkałymi w Warszawie, będącymi przynajmniej od 6 lat chrześcijanami, w tym od 3 lat wyznania ewangelicko-reformowanego³⁹. Co więcej, mężczyźni ci nie mogli być ubezwłasnowolnieni ani zależni w inny sposób od osoby trzeciej. Księga Członków powinna być powszechnie dostępna w kancelarii kościelnej, a jej aktualizacje planowane były co kwartał: 1 stycznia, 1 kwietnia, 1 lipca i 1 października (§ 5-7)⁴⁰. Ponadto wyróżniono zwyczajne i nadzwyczajne rodzaje Zgromadzenia. Zwyczajne miało się odbywać 4 razy w roku w niezmiennych terminach⁴¹. Nadzwyczajne mogło być zwoływane w uzasadnionym przypadku przez Radę (§ 8 10, 12)⁴².

³⁵ [Dane ze sprawozdań gminy za 1888 rok], „Kurier Warszawski”, 1889, nr 132, dodatek poranny, s. 2; *Sprawozdanie z zarządu zboru Ewangelicko-Reformowanego Warszawskiego za rok 1888*, Warszawa 1889, s. 3-5.

³⁶ *Wiadomości o wyznaniu i Zborze Ewangelicko-Reformowanym Warszawskim za ubiegłe 25-lecie*, w: *Księga jubileuszowa „Kuriera Porannego” 1877-1902 wydana z powodu 25-lecia pisma*, Warszawa 1903, s. 216.

³⁷ *Ze zboru ewangelicko-reformowanego*, „Nowa Gazeta”, 1908, nr 43, s. 3.

³⁸ *Ordynacja z 1777 r.*, s. 16-17. Zob. Tamże, s. 7-16.

³⁹ Kobiety nie miały prawa głosu do 1918 r.

⁴⁰ *Ordynacja z 1839 r.*, s. 21-22.

⁴¹ 15 I, 15 IV, 15 VII i 15 X o godzinie 4 po południu w kościele.

⁴² Obrady nadzwyczajnego posiedzenia Zgromadzenia poprzedzone musiały być dwukrotnymi zawiadomieniami podczas niedzielnych nabożeństw lub poprzez wysłanie ogólnika do mieszkań wszystkich członków parafii zapisanych w księdze oraz umieszczenie go na drzwiach gmachu kościelnego 24 godziny przed zgromadzeniem.

Zebraniu miał przewodniczyć jej prezes (w razie jego nieobecności – „najstarszy z wyboru” członek). Do jego zadań należało również zarządzanie listą mówców (§ 13-14)⁴³.

Zadania Zgromadzenia Gminy wymieniono w punkcie 11. Wśród nich były: wybór prezesa i członków Kolegium, Komitetu Obrachunkowego, wybór kaznodziei oraz potwierdzenie mianowania organisty, kantora i pisarza kościelnego. Zgromadzenie uchwalało i zmieniało budżet oraz decydowało o sprzedaży czy kupnie nieruchomości lub ruchomości. Było również upoważnione do zawarcia umów. Na Zgromadzeniu mogły być poruszane sprawy Rady i Komitetu Obrachunkowego tylko wtedy, gdy wcześniej zostały przez te organy uchwalone z przeznaczeniem na przedstawienie ich na posiedzeniu Zgromadzenia (§ 15-16). Kandydaci na członków Komitetu Obrachunkowego przedstawiani byli przez urzędujący jeszcze organ. Potrzeba było trzech kandydatów na prezesa i trzech na każdego z dwóch jego członków. Podobnie przedstawiani byli kandydaci na duchownego – 3 osoby duchowne wyznania reformowanego, które „bądź to przez kazania, bądź to skądinąd Gminie dostatecznie są znani” (§ 18-20)⁴⁴.

Procedura głosowań została szczegółowo opisana wraz z rozwiązaniem najczęściej występujących problemów: jednomyślności, równości głosów, liczenia kartek z głosami itp. (§ 21-27). Protokołować obrady Zgromadzenia miał członek parafii, wezwany do tego celu przez przewodniczącego zebrania. Uchwały miały być również odczytywane w trakcie zebrania i na bieżąco podpisywane przez uprawnione osoby (§ 28)⁴⁵.

W połowie XIX w. Zgromadzenia parafii nie zawsze były wiążące z powodu problemów z uzyskaniem kworum⁴⁶. Z lektury zachowanych protokołów dowiedzieć się można o omawianych sprawach, uchwałach i osobach zabierających głos. Dołączone karty głosowań pozwalają stwierdzić, że ilość głosujących była niewielka i wahała się pomiędzy 20 a 40 osobami⁴⁷.

Relacja ze Zgromadzenia parafian pojawiła się w numerze „Kuriera Warszawskiego” z 24 kwietnia 1915 roku. W szczegółowym artykule dziennik przedstawił działalność zboru w 1914 r., a – jak zauważył autor – zgromadzenie różniło się od innych tym, że „połączono z nim akt doręczenia byłemu prezesowi Kolegium, p. Kazimierzowi Loewemu, adresu od członków zboru warszawskiego, wyrażającemu hołd uznania za jego blisko 80-letnią pracę w zborze, początkowo jako członka, a później jego prezesa”⁴⁸. Następnie, po przemówieniu prezesa Prezbiterium Leona Błaszковского i odczytaniu listu od jego poprzednika, odczytano referat poświęcony historii polskiego Kościoła reformowanego. Główną część obrad poświęcono na sprawozdanie Kolegium, w tym prowadzonej akcji dobroczynnej⁴⁹.

⁴³ Tamże, s. 22-23.

⁴⁴ W uzasadnionym przypadku Zgromadzenie mogło ograniczyć wybory do dwóch lub nawet jednego kandydata. Tamże, s. 22-24.

⁴⁵ Tamże, s. 24-26.

⁴⁶ Na przykład w 1845 r. jedno ze Zgromadzeń zostało odroczone na następny kwartał.

⁴⁷ Są to relacje z: 3/15 I 1845, 12/24 X 1846, 2/14 IV 1849, BUW, rkps, sygn. 949, k. 260; [*Akta szczegółowe... l. 1847-1849*], BUW, rkps, sygn. 950, k. 144-148, 223-225.

⁴⁸ Kazimierz Loewe musiał ustąpić z funkcji w związku z objęciem, w 1914 r., funkcji prezesa konsystorza.

⁴⁹ Postanowiono również opracować i wydać dzieje reformacji w Polsce, szczególnie warszawskiego zboru reformowanego. *Ze zboru reformowanego*, „Kurier Warszawski”, 1915, nr 112, s. 2.

Kompetencje pastora

W tradycji Kościołów reformowanych funkcją pastora było nadzorowanie życia religijnego, odprawianie nabożeństw oraz dopełnianie, jako urzędnik państwowy, obrzędów ślubnych zgodnie z prawem małżeńskim z 1836 r. (w tym również prowadzenie dokumentacji stanu cywilnego). Duchowni mianowani byli przez Synod spośród kandydatów, którzy po zdaniu niezbędnych egzaminów zostali ordynowani, a następnie wybrani przez daną parafię na swojego duszpasterza. Synod sprawował nad nimi władzę dyscyplinarną i mógł ich odsunąć ze stanowiska⁵⁰.

Funkcję duchownego bardzo szczegółowo opisano w *Ordynacji* z 1777 r. Powinien dawać przykład skromnym życiem i postępować w zgodzie ze swym powołaniem. Podstawowym jego obowiązkiem była nauka religii chrześcijańskiej według zasad wyznania ewangelicko-reformowanego, bez polemik i punktów spornych wobec wyznania luterńskiego. Udzielanie przez niego sakramentów powinno być bez „dodawania jakich bądź zewnętrznych ceremonij”. Zaznaczono ponadto, że czynności religijne odbywać się powinny publicznie, według przyjętego zwyczaju. Wyjątkiem była choroba duszpasterza uniemożliwiająca publiczną służbę. Pastor nie mógł również odprawić czynności religijnych, jeśli Rada nie przedstawiła mu dowodu opłaty⁵¹. Miał on również wykładać naukę chrześcijańską młodzieży oraz nikogo nie konfirmować bez przygotowania. Pastor miał nie zważać na pochodzenie społeczne i stan majątkowy swoich parafian, ale pozostawać otwarty szczególnie wobec ubogich i chorych. Duszpasterzowi nakazano utrzymywać relacje z członkami parafii, interesować się nimi oraz udzielać im ewentualnych upomnień i rozwiązywać problemy natury duchowej z zachowaniem tajemnicy. Dotyczyło to również udzielania porad Radzie Kościelnej. Także wyjazd duchownego z parafii mógł się odbywać jedynie za jej zgodą. Wymagano też, by zapowiedzi małżeńskie były ogłaszane przez duszpasterza przez trzy kolejne niedziele⁵².

Ordynacja z 1839 r. dodała punkt określający porządek nabożeństw. Zwykłe nabożeństwo publiczne odbywać się musiało o stałej porze, na przemian w języku polskim i niemieckim. Natomiast w języku francuskim z Komunią Świętą raz na kwartał (§ 106-107)⁵³.

Kompetencje pastora powtórzone zostały w dwóch dokumentach datowanych na 20 września 1839 roku i uwzględniających zapisy nowej *Ordynacji*. Dokumenty te informują, że ks. Józef Spleszynski został wybrany prawie jednomyślnie w dniu 15 września. Szczególny nacisk położono na umiejętności nauczania w duchu Ewangelii, życie zgodne z pobożnością i dawanie dobrego przykładu, charakter posługi religijnej oraz przypomniano kwestię opłat. Zwrócono uwagę również na zapowiedzi małżeńskie, pomoc chorym (w tym możliwość sakramentu oraz pomocy duszpasterskiej „na łożu boleści”) oraz na możliwość zapoznania się wiernych z duchownym w godzinach wolnych od posług duszpasterskich. Pastorowi obiecana została roczna pensja w wysokości 6 tysięcy złotych „w srebrnej kurs mającej monecie” oraz pomieszczenie „przy kościele naszym”, z kancelarią, spiżarnią, piwnicą,

⁵⁰ W. Witkowski, op. cit., s. 627-628. Zob. *Porównanie wyznań rzymskokatolickiego, prawosławnego, ewangelicko-augsburskiego, ewangelicko-reformowanego*, red. M. Kwiecień, Warszawa 2002, s. 104.

⁵¹ Opłaty za akty religijne powinny wpływać wyłącznie do kasy parafii. Każda czynność musiała zostać odnotowana w księdze metryk lub komunikantów.

⁵² *Ordynacja* z 1777 r., s. 17-19.

⁵³ *Ordynacja* z 1839 r., s. 39-40.

stajnią, wozownią, szwalnią i ogródkiem. Zabezpieczeniem w przypadku niemożliwości odbycia posługi do czasu przejścia na emeryturę była pomoc z funduszy parafialnych⁵⁴.

Komitet Obrachunkowy

Kolejną ustanowioną w 1839 r. instytucją był Komitet Obrachunkowy, składający się z trzech członków, w tym prezesa. Wybierany był przez Zgromadzenie Gminy, a jego głównym zadaniem była kontrola dokumentacji z roku poprzedniego, głównie rachunków. Kontrola miała być na bieżąco protokołowana, a decyzje podejmowano większością głosów (§ 93-94). Po sprawdzeniu rachunków obowiązkiem Komitetu było wydanie pokwitowania w imieniu Gminy na ręce Kolegium, które miało poinformować o tym wiernych podczas najbliższego Zgromadzenia. W przypadku braku zgody na wydanie takiego pokwitowania, np. wskutek wykrycia nieprawidłowości, Komitet Obrachunkowy zobowiązany był do złożenia wyjaśnień. W tym przypadku Rada musiała się również wytłumaczyć przed wiernymi, a ich zadaniem było przyjęcie lub odrzucenie wyjaśnień. Decyzja negatywna oznaczała wygaśnięcie mandatów Kolegium (wykluczono ponowne kandydowanie osób, których wyjaśnienie nie zostało przyjęte). Wskazano również konieczność naprawienia wyrządzonych szkód przez nowo wybraną (lub uzupełnioną) Radę (§ 95-101)⁵⁵.

Wybór Komitetu wyglądał następująco: najpóźniej 15 kwietnia każdego roku na Zgromadzeniu Gminy odchodzący Komitet przedstawiał miał kandydatów na kolejną kadencję. W przypadku niewykonania tego wymogu, przedstawienie kandydatów spoczywało na Prezbiterium (§ 103-105). Tylko w przypadku wyborów pierwszego składu Komitetu, zaprezentowaniem kandydatów na jego członków zająć się miało Prezbiterium (§ 111). W przepisach przejściowych wspomniano o możliwości ułożenia instrukcji dla Komitetu przez Kolegium wraz z nowo wybranym Komitetem oraz o procedurze zatwierdzenia decyzji na wypadek braku zgody pomiędzy obydwojema organami (113)⁵⁶.

Podsumowanie

Zaprezentowane w niniejszym artykule XVIII i XIX-wieczne regulacje wewnętrzne Parafii Ewangelicko-Reformowanej w Warszawie pozwalają lepiej zrozumieć specyfikę polskich wspólnot protestanckich, szczególnie w aspekcie administracyjnym. Z uwagi na stosowanie w Kościele Ewangelicko-Reformowanym z Konsystorzem w Warszawie zasad oddolnego samorządu i oparciu kwestii organizacyjnych w dużej mierze na doświadczeniach poszczególnych zborów, dawano wiernym możliwość kształtowania własnej wspólnoty oraz wzięcia dużej odpowiedzialności za wspólną sprawę. Badaczom zajmującym się bogatą spuścizną historyczną i kulturową parafii ewangelickich bardzo interesujących informacji dostarczą przede wszystkim źródła wytworzone przez wspomniane instytucje parafialne.

Należy wspomnieć, że wiele zagadnień wymaga jeszcze dalszych i pogłębionych prac badawczych, do czego warto zachęcać kolejnych historyków. Przede wszystkim, uzupełnienia

⁵⁴ *Wokacja Wielebnego X. Józefa Splęzyńskiego Pastora Gminy ewangelickiej w Grodźcu, na Pastora Warszawskiej Gminy Ewangelicko-Reformowanej; Instrukcja dla Księdza Pastora Warszawskiej Gminy Ewangelicko-Reformowanej. Stosownie do Ordynacji kościelnej, AGAD, CWW, sygn. 1397, k. 248-262.*

⁵⁵ *Ordynacja z 1839 r.*, s. 37-39.

⁵⁶ Tamże, s. 39-41.

wymaga porównanie wewnętrznej organizacji zborów reformowanych w Królestwie oraz na terenach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, a wcześniej też Jednoty Małopolskiej.

**Regulations and the organisation of the Evangelical Reformed Parish
in Warsaw during the nineteenth century
Summary**

The Evangelical Reformed Parish in Warsaw in the 19th century was organised on the basis of the regulations from 1777 and 1839. The Community also showed a large autonomy in relation to the sovereign authorities of the Polish Reformed Church, which was connected with the specifics of Calvinist denomination. The subject of the article is the analysis of the division competences between the main organisational units: the College Church, the Assembly of Members and the pastors.

Keywords: Protestantism, evangelical pastoral care, Evangelical Reformed Church, 19th Century, Warsaw

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Akta Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego dotyczące się Gminy Ewangelicko-Reformowanej w Warszawie [1829-1851], Archiwum Główne Akt Dawnych, Centralne Władze Wyznaniowe 190, sygn. 1397.

Akta szczegółowe Generalnego Konsystorza Wyznań Ewangelickich dotyczące się parafii ewangelicko-reformowanej w Warszawie (1839-1841), Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie (dalej: BUW), rękopisy (dalej: rkps), sygn. 947.

[*Akta szczegółowe... l. 1842-1846*], BUW, rkps, sygn. 949.

[*Akta szczegółowe... l. 1847-1849*], BUW, rkps, sygn. 950.

„*Historia Warszawskiej Gminy Ewangelicko-Reformowanej*”. *Zapiski z wydarzeń w latach 1776-1780*, BUW, rkps, sygn. 1011.

Ordynacja kościelna warszawskiej gminy ewangelicko-reformowanej z dnia 15 sierpnia 1776, 13 marca 1777 i 18 sierpnia 1839, BUW, rkps, sygn. 1016.

Organizacja wewnętrzna Kolegium Kościelnego Gminy Ewangelicko-Reformowanej w Warszawie” z 1849 r., BUW, rkps, sygn. 1229.

Wacław Naake-Nakęski: *Pamiętnik Warszawiaka*, t. 1: 1864-1894, Lwowska Narodowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka, Oddział Rękopisów, Zespół 5: rękopisy Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, sygn. 6654/II.

Źródła drukowane i opracowania

Bem K., *Słownik biograficzny duchownych ewangelicko-reformowanych. Pastorzy i diakonisy Jednoty Małopolskiej i Jednoty Warszawskiej 1815-1939*, Warszawa 2015.

Diehl A. K., *Wiadomości kościelne ze zboru ewangelicko-reformowanego warszawskiego za ubiegłe 25 lat. To jest od r. 1860 do r. 1884*, Warszawa 1885.

- Gastpary W., *Historia protestantyzmu w Polsce od połowy XVIII wieku do pierwszej wojny światowej*, Warszawa 1977.
- „Gazeta Poranna”, 1839.
- Gryniakow J., *Ekumeniczne dążenia protestantyzmu polskiego od traktatu warszawskiego 1767/68 do II wojny światowej*, Warszawa 1972.
- Konarski K., *Warszawa w pierwszym jej stołecznym okresie*, Warszawa 1970.
- Kozerska H., Summer W., *Wstęp*, w: *Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, t. 3, cz. 1, red. S. Bartoszczak-Gadaj, Warszawa 1987, s. V-XXXI.
- „Kurier Warszawski”, 1839, 1889, 1915.
- Massalski A., *Józef Jan Spleszynski (1806-1879)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 41, Kraków 2002, s. 138-189.
- „Nowa Gazeta”, 1908.
- Ordynacja kościelna warszawskiej gminy ewangelicko-reformowanej z dnia 15 sierpnia 1776, 13 marca 1777 i 18 sierpnia 1839*, Warszawa 1857.
- Porównanie wyznań rzymskokatolickiego, prawosławnego, ewangelicko-augsburskiego, ewangelicko-reformowanego*, red. M. Kwiecień, Warszawa 2002.
- Pruss W., *Leszno-jurydyka, ulica, kościół*, „Jednota”, 1976, nr 7/8, s. 5-9.
- Pruss W., Z. Tranda, *Parafia ewangelicko-reformowana w Warszawie w latach 1776-1914*, „Jednota”, 1976, nr 7/8, s. 14-19.
- Semadeni W., *Z dziejów zboru ewangelicko-reformowanego w Warszawie. Referat wygłoszony na uroczystości 150-letniego jubileuszu zboru ewangelicko-reformowanego w Warszawie. Dnia 27 marca 1927 roku*, Warszawa 1927.
- Sobieszczański F. M., *Warszawa. Wybór publikacji*, Warszawa 1967.
- Sprawozdanie z zarządu zboru Ewangelicko-Reformowanego Warszawskiego za rok 1888*, Warszawa 1889.
- Stegner T., *Ewangelicy warszawscy 1815-1918*, Warszawa 1993.
- Wiadomości o wyznaniu i Zborze Ewangelicko-Reformowanym Warszawskim za ubiegłe 25-lecie*, w: *Księga jubileuszowa „Kuriera Porannego” 1877-1902 wydana z powodu 25-lecia pisma*, Warszawa 1903, s. 216-218.
- Witkowski W., *Organizacja kościoła ewangelicko-reformowanego w byłym zaborze rosyjskim*, „Gazeta Administracji”, 18/1936, nr 20, s. 624-633.